

Л.А. Чепелевська, Ю.Б. Яценко, Н.Ю. Кондратюк, О.А. Семенюк (Київ)

СТАН ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

ДУ «Український інститут стратегічних досліджень МОЗ України»

Проаналізовано динаміку змін демографічних показників в Україні; проведено їх порівняння з відповідними показниками деяких країн Європи і СНД за 2002–2011 рр.

Ключові слова: чисельність населення, смертність, народжуваність, постаріння населення.

Демографічна криза, яку переживає Україна останніми десятиріччями, вважається однією з основних реальних і потенційних загроз національній безпеці країни у соціальній та гуманітарній сферах. Втрати людського капіталу через смертність істотно впливають на економічний, військовий та інтелектуальний потенціал держави [1;5;6]. Передчасна смертність призводить до скорочення тривалості життя та загрожує прогресивному суспільному розвитку і процесу відтворення населення [4].

Мета роботи – дослідити динаміку змін демографічних показників в Україні; визначити стратегічні напрямки щодо поліпшення демографічної ситуації в країні.

Матеріали та методи

У дослідженні використано галузеві статистичні дані за 2002–2011 рр. про стан демографічної ситуації в Україні; проведено їх порівняння з відповідними показниками у країнах Європи та СНД. У роботі застосовано такі методи: бібліографічний, історичний, системного та порівняльного аналізу, узагальнення.

Результати дослідження та їх обговорення

Аналіз закономірностей і тенденцій змін основних індикаторів громадського здоров'я в країнах Європейського регіону свідчить, що основні демографічні процеси в європейських країнах характеризуються «постарінням» населення, зниженням рівня народжуваності, зменшенням за останні десятиліття загального коефіцієнта фертильності і, водночас, зниженням рівнів загальної, малюкової і материнської смертності, стабі-

лізацією і певним збільшенням середньої очікуваної тривалості життя населення. На тлі значної територіальної диференціації цих показників у деяких країнах, зокрема СНД, спостерігається негативна динаміка окремих показників громадського здоров'я.

Більшість населення Європейського регіону (55,8%) проживає в країнах Європейського Союзу (ЄС), близько третини (31,3%) – в країнах СНД. Україна за чисельністю населення (45 633,6 тис. осіб) посідає 8-е рангове місце серед країн регіону.

Динаміка чисельності населення України за останнє десятиріччя свідчить про скорочення населення в країні на 2 823,5 тис. осіб (із 48 457,1 тис. осіб у 2002 р. до 45 633,6 тис. осіб станом на 01.01.2012 р.). За прогнозом Організації Об'єднаних націй (ООН), при збереженні динаміки скорочення населення до 2030 р. кількість українців зменшиться до 39 млн. Як зазначено в демографічному звіті ООН, в Україні найнижчий у світі природний приріст населення.

Протягом останнього десятиріччя питома вага працездатного населення у структурі загальної чисельності населення України була нестабільною. У 2002–2008 рр. цей показник зріс (з 57,8% до 60,4% відповідно), а з 2008 р. і по сьогоднішній день – (хоч і незначно) знизився (з 60,4% у 2008 р. до 59,8% станом на 01.01.2012 р.).

Однією із основних причин демографічної кризи, яку переживає Україна останніми десятиріччями, є втрати людського капіталу через смертність, що істотно впливає на економічний, військовий та інтелектуальний потенціал країни.

Динаміка загальних коефіцієнтів смертності в Україні останніми десятиріччями характеризувалася неспинним зростанням з 12,1‰ в 1990 р. до 16,7‰ в 2005 р., а з 2005 р. – поступовим зменшенням показників смертності. Порівняно з 2010 р. рівень смертності

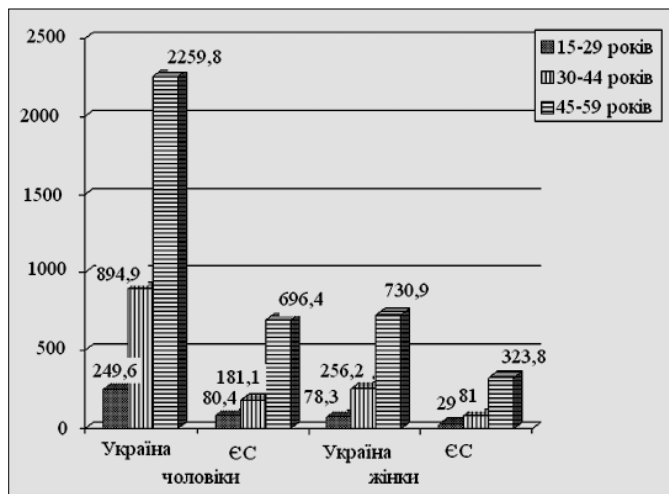

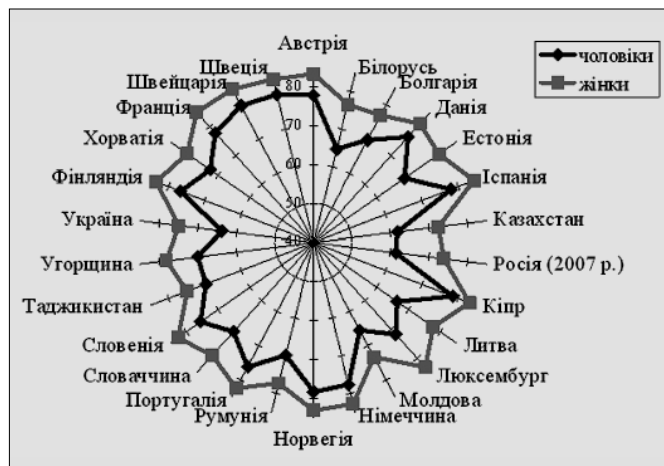
Рис. 1. Рівні смертності чоловіків і жінок в окремих вікових групах в Україні та країнах Європейського Союзу

ті у 2011 р. зменшився з 15,2% до 14,5%. У 2011 р. найвищий рівень смертності зафіксовано в Чернігівській області (18,5%), найнижчий – у м. Києві (9,6%).

Слід зазначити, що в Україні найвищі рівні смертності спостерігаються саме серед працездатного населення, серед якого спостерігається явище надсмертності чоловіків. Порівняно з країнами ЄС перевищення смертності чоловіків України у вікових групах 30–44 роки становить 4,9 разу, а жінок – 3,2 разу (рис. 1) [11].

В Україні за період з 1990 р. спеціальні коефіцієнти смертності чоловіків віком 20–69 років зросли в 1,2–1,9 разу, а жінок – в 1,1–1,2 разу. Найвище зростання коефіцієнтів смертності зафіксовано у населення вікової групи 30–34 роки, в якій темпи зростання вищі у жінок (у 2,1 разу) порівняно з чоловіками (у 1,9 разу). На другому місці за темпами зростання показників смертності населення була вікова група 35–39 років, де темпи приросту чоловіків склали 80%, а жінок – 89%. Третє місце за темпами зростання спеціальних коефіцієнтів смертності у чоловіків посіла вікова група 40–44 роки (77%), а в жінок – 25–29 років (73%). Також досить високе зростання спеціальних коефіцієнтів смертності (в 1,5 разу) спостерігалось у чоловіків віком 25–29 років і 45–54 роки, а у жінок – 40–44 роки. Темпи приросту смертності жінок у віці 45–59 років були невисокими і становили 20–21%. Зростання смертності чоловіків і жінок у працездатному віці свідчить про втрату як трудового потенціалу країни, так і репродуктивної функції молодих матерів [9].

Слід зазначити, що українські чоловіки в середньому живуть на 12–13 років, а жінки на 8–9 років менше, ніж у країнах Західної Європи. Статевий розрив у тривалості життя в Україні становить близько 12 років проти 5–6 років у країнах ЄС. За тривалістю життя жінок ми відстаємо від провідних європейських країн на 8–9 років, а за середньою тривалістю життя чоловіків – на 12–13 років (рис. 2).

Джерела: дані Державної служби статистики України [7]; Європейська база даних «ЗДВ», 2012 р.

Рис. 2. Очікувана тривалість життя при народженні в Україні та окремих країнах світу за станом на 2008, 2010 рр.

За даними досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, в середньому 72–73% смертей у віці до 65 років спостерігається в Україні через хронічні захворювання неінфекційного характеру, більшість з яких пов'язана зі способом життя. У структурі передчасної смертності провідну роль відіграють хвороби системи кровообігу (35,6% від усього числа померлих у віці до 65 років), зовнішні причини (20,6%) та злоякісні новоутворення (16%). Слід зазначити, що у країнах ЄС домінують такі самі причини смерті, проте більшість випадків передчасних смертей у західних країнах припадає не на серцево-судинні хвороби, а на злоякісні новоутворення (34,5%). Показники смертності від хвороб системи кровообігу в Україні протягом останніх десятиріч підвищилися в 1,7 разу, тоді як у країнах ЄС, навпаки, майже настільки ж знизилась [2].

У працездатному віці причини смертності зумовлюються статевими відмінностями. Основними причинами смертності для чоловіків є хвороби системи кровообігу та зовнішні причини смертності, для жінок – новоутворення та хвороби системи кровообігу; менш значимими для чоловіків є хвороби органів травлення і новоутворення, для жінок – зовнішні причини та хвороби органів травлення.

Стрімкі соціально-економічні перетворення в Україні позначилися на формуванні рівня дітородної активності населення і призвели до значних зрушень у народжуваності. Перехід до одностатевості став характерною рисою новітніх демографічних процесів у нашій країні. Це пов'язано зі змінами у дітородній поведінці населення, обумовленими, з одного боку, зовнішніми економічними умовами, що характеризують соціальний статус жінки у суспільстві, рівень її освіти, зайнятості, доходів, соціальної захищеності, а з іншого – ступенем задоволення особистих потреб та інтересів [10].

Таблиця

Показники чисельності населення працездатного віку в Україні на період до 2050 р.

Рік	Населення працездатного віку	
	абс. (тис. осіб)	% у загальній чисельності населення
2010	27581,4	60,4
2015	26080,7	58,7
2020	24458,7	56,4
2030	23248,5	56,2
2040	21260,6	53,7
2050	18453,5	48,9

Примітка. За даними розрахунків Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Сучасний рівень народжуваності в країні оцінюється як украй низький, хоча за сумарним показником народжуваності Україна посідає, на відміну від ситуації на початку поточного десятиріччя, вже не останнє місце серед країн Європи. Обвальне зниження народжуваності розпочалося в Україні у 1989 р. Найнижчі показники зареєстровано в 2001 р., а починаючи з 2002 р. і до сьогодні рівень народжуваності в Україні підвищився (коефіцієнт народжуваності у 2002 р. становив 8,1‰, у 2011 р. – 11,0‰). У країнах ЄС даний показник за даними 2010 р. дорівнював 12,16‰.

В Україні спостерігається істотна територіальна диференціація народжуваності [3]. За рівнем народжуваності регіони України поділяються на три групи: східні області, для яких характерна надзвичайно низька народжуваність, яка навіть наполовину не забезпечує відновлення чисельності населення (Сумська, Чернігівська, Луганська, Донецька, Полтавська, Харківська області), західні області з відносно високими показниками народжуваності (Волинська, Рівненська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, до них тяжіє Одеська). Для областей західного регіону характерні порівняно високі сумарні коефіцієнти народжуваності (1,4–1,6 дитини на одну жінку). Це переважно території, де зберігаються традиції дводітності. До третьої групи належить решта областей (демографічно старі регіони півночі та центру), в яких показники відтворення населення знаходяться на рівні середньоукраїнських.

Низька народжуваність та пов'язане з нею незабезпечення самовідтворення населення стали феноменом і основним викликом для багатьох європейських країн. У цьому плані Україна не є винятком. Проте в Україні це поєднується з різким погіршенням здоров'я населення, у т.ч. репродуктивного, високим рівнем смертності.

Специфіка співвідношення між динамікою народжуваності й смертності населення України зумовлює особливості перебігу процесу старіння населення. Ста-

ріння населення – закономірний і незворотний процес, неодмінний атрибут і супутник соціально-економічного прогресу й демографічної модернізації. Процес старіння найбільше вразив Європу та Японію. Частка населення віком 65 років і старше в Японії становить 23%, у Європі – 16%, в Азії – 7%, в Африці – 3%, в Австралії – 13%, у Північній Америці – 13%, у Південній Америці – 6%.

У цілому Україна вже тривалий час належить до країн з доволі високим рівнем старіння населення і посідає 11-е місце у світовій ієрархії демографічного постаріння. Специфіка процесу старіння в Україні останніми десятиліттями визначається тим, що воно поглиблюється під впливом несприятливої в цілому динаміки середньої тривалості життя, що принципово вирізняє перебіг цього процесу у нашій країні від європейських держав, які досягли за цей період певних успіхів у зниженні смертності та подовженні тривалості життя населення [8].

Динаміка старіння населення в Україні за останні десять років характеризується тенденцією до зростання частки осіб у віці, старшому 65 років, (2002 р. – 14,4%, 2011 р. – 15,3%). Для України характерні також суттєві відмінності щодо рівня старіння населення залежно від типу поселення. Значно вищим рівнем постаріння вирізняється сільське населення, віковий склад якого «знесилений» масовою міграцією молоді та осіб середнього працездатного віку у міста. Тож найстарішим демографічним контингентом в Україні наразі є сільські жінки.

В Україні спостерігається суттєва регіональна варіація рівнів постаріння населення. До «старіших» областей країни належать північні та північно-східні, до відносно «молодих» – західні та південні регіони.

З огляду на сучасні вітчизняні й загальноєвропейські тенденції демографічного розвитку можна стверджувати, що в Україні поглиблюється процес старіння населення.

Про перебіг процесу старіння населення та його результати на період до 2050 р. свідчать відповідні показники, розраховані на базі середнього варіанту демографічного прогнозу, розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України (табл.).

За прогнозними даними, у 2020 р. відмітку першого порогу старості перетнуть двоє з кожних дев'яти жителів України, а майже шоста частина населення країни буде представлена особами, старшими 65 років. До початку 2030 р. вже кожен четвертий житель України буде у віці 60 років і старше та більш ніж двоє з кожних одинадцяти – у віці понад 65 років. У довгостроковій же перспективі (за станом на початок 2050 р.) літніх осіб, яким за 60 років, у населенні України буде близько третини, а тих, кому 65 років і старше, – ледве не четверта частина.

Висновки

Таким чином, демографічна ситуація в Україні визначається особливостями співвідношенням між динамікою народжуваності та смертності, які тривають протягом останнього десятиріччя, наслідком чого стала проблема старіння населення із прогноною тенденцією до поглиблення.

Слід зазначити, що за 2002–2011 рр. досягнуто позитивних зрушень у показниках смертності завдяки запровадженню стратегії міжсекторального підходу до боротьби з неінфекційними хворобами, попередження смертності та оптимізації системи охорони здоров'я, яка має такі основні напрямки:

- підвищення якості життя, зменшення соціально детермінованих відмінностей у захворюваності та смертності населення;
- профілактика та зниження професійної захворюваності;
- поліпшення санітарно-епідемічної, екологічної ситуації;
- зниження травмонебезпечності навколишнього середовища;
- розвиток медичної галузі та реформування системи охорони здоров'я, проведення відповідних організаційних та профілактичних заходів зміцнення й охорони здоров'я на суспільному рівні шляхом:
 - синхронізація змін в управлінні охороною здоров'я із збільшенням обсягів її фінансування, зокрема шляхом розвитку різних форм фінансування закладів охорони здоров'я, запровадження добровільного і обов'язкового медичного страхування;
 - підвищення ролі первинної медико-санітарної допомоги, зокрема на засадах сімейної медицини;
 - інтенсивний розвиток швидкої невідкладної медичної допомоги, насамперед у сільській місцевості;

- створення і забезпечення повноцінного функціонування регіональних центрів високоспеціалізованої медичної допомоги населенню;
- поліпшення репродуктивного здоров'я населення, забезпечення доступності якісної медико-генетичної, акушерської допомоги, пропаганди сучасних засобів планування сім'ї;
- переорієнтації системи охорони здоров'я на профілактику захворювань, насамперед хронічних, інфекційних, гінекологічних тощо;
- стимулювання позитивних зрушень у поведінці та способі життя людей на індивідуальному рівні шляхом формування у населення навиків здорового способу життя.

Проблемою сьогодення залишається організація заходів з інформування населення через засоби масової інформації про формування здорового способу життя (первинна загальна неспецифічна профілактика). Основним недоліком в інформуванні населення щодо формування здорового способу життя є відсутність систематичних інформаційних проектів з актуальних аспектів індивідуального і громадського здоров'я. Незважаючи на значну кількість акцій з пропаганди здорового способу життя (Всесвітній день здоров'я, Всесвітній день боротьби з курінням, Міжнародний день некуріння, Всесвітній день боротьби із СНІДом), їх ефективність залишається низькою, оскільки вони потребують різноманітних диференційованих (розрахованих на різні види аудиторій) популярних санітарно-просвітницьких матеріалів. Крім того, організація та забезпечення масовості таких акцій потребує певного фінансового забезпечення, механізм якого дотепер не розроблений. На сьогодні немає зворотного зв'язку від об'єктів пропагандистського впливу, що перешкоджає вивченню поглядів, інтересів та потреб населення щодо інформації, яка надається, мотивів поведінки, ступеня довіри населення до тих чи інших методів і засобів інформації, думки населення про якість санітарно-освітніх заходів і не дає змоги оперативно вносити корективи у зміст та організацію інформаційних заходів.

На рівні первинної ланки надання медичної допомоги населенню слід запровадити програми цільового скринінгу. З метою запровадження масових профілактичних медичних оглядів серед населення, МОЗ України розроблено Порядок диспансеризації населення (наказ від 27.08.2010 р. № 728). Проте в даному Порядку цільові групи з проведення профілактичних заходів та перелік необхідного скринінгу визначені не в повному обсязі, рекомендації щодо проведення диспансеризації містять мінімальний обов'язковий обсяг обстежень, який доцільно розширити.

Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні ефективної та принципово нової системи заходів щодо попередження випадків передчасної смертності серед населення працездатного віку.

Список літератури

1. *Гнибіденко І. Ф.* Демографічні аспекти національної безпеки України / І. Ф. Гнибіденко // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць (Спец. вип. «Управління людськими ресурсами: проблеми теорії і практики»). – Т. 2, Ч. II. – К. : КНЕУ, 2007. – С. 140–152.
2. *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової.* – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
3. *Молодь в умовах становлення Незалежності України (1991–2011 роки): щоріч. доп. Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики; редкол. : О.В. Белишев (голова) [та ін.].* – К., 2011. – 276 с.
4. *Орлов В. И.* Дифференцированная оценка медико-экономических потерь, вызванных преждевременной смертностью: дис. ... к.мед.н. : 14.00.33 (Общественное здоровье и здравоохранение) / В. И. Орлов. – М., 2009. – 105 с.
5. *Пирожков С. І.* Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / С. І. Пирожков // Демографія та соціальна політика. – 2004. – № 1–2. – С. 5–20.
6. *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 вересня 2007 року «Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку трудових ресурсів потенціалу України» : Указ Президента України від 19.09.2007 р. № 895/2007 // Офіц. вісник Президента України.* – 2007. – 24 вересня, № 30. – С. 97.
7. *Статистичний щорічник України за 2009 рік : статистичний збірник / за ред. О. Г. Осаулєнка.* – К. : Держ. ком. стат. України, 2010. – С. 543–544.
8. *Терець В. М.* Депопуляція та старіння населення у соціально-економічному контексті / В. М. Терєць // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 1. – С. 92–97.
9. *Цвігун І. А.* Смертність населення України та її соціально-економічні наслідки / І. А. Цвігун // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – Т. 3, № 2. – С. 160–164.
10. *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні.* – К. : АДФ-Україна, 2008. – 256 с.
11. *European mortality database (HFA-MDB) / Regional Office for Europe WHO.* – Copenhagen, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euro.who.int/mortdb>. – Назва з екрана.

Дата надходження рукопису до редакції: 04.04.2012 р.

Демографическая система в Украине: проблемы и пути их решения

*Л.А. Чепелевская, Ю.Б. Ященко,
Н.Ю. Кондратюк, А.А. Семенюк (Киев)*

Проанализирована динамика изменений демографических показателей в Украине; проведено их сравнение из соответствующими показателями некоторых стран Европы и СНГ за 2002–2011 гг.

Ключевые слова: количество населения, смертность, рождаемость, старение населения.

Demographic status in Ukraine: problems and ways of their decision

*L.A. Chepelevska, Yu.B. Yashchenko,
N.Yu. Kondratyuk, O.A. Semenyuk (Kyiv)*

The analysis of changes in demographic indicators in Ukraine and their comparison with corresponding parameters of some countries of Europe and CIS for the period of 2002–2011 has been carried out.

Key words: population, mortality, birth rate, population aging.

Рецензент: д.мед.н. Н.В. Медведовська.